

Małgorzata Łapa

PRZYMUSOWA KARTELIZACJA
PRZEMYSŁU II RZECZYPOSPOLITEJ W LATACH 1925–1933

Jednym z najważniejszych zagadnień dotyczących kartelizacji przemysłu II Rzeczypospolitej była polityka państwa wobec karteli przemysłowych.

W okresie międzywojennym polityka kartelowa państwa była ściśle związana z całokształtem polityki gospodarczej i można ją podzielić na kilka okresów. Z. Landau¹ uważał, że pierwszy z nich obejmował lata 1919–1924, kiedy rządy polskie nie interesowały się tym zagadnieniem, a monopolizacja nie przybrała dużych rozmiarów, drugi zaś objął lata 1925–1933, które charakteryzowała dwutorowość poczynań prawnych rządów wobec karteli². Z jednej strony uchwalono przepisy specjalne wchodzące w skład tzw. kartelizacji przymusowej, z drugiej zaś działalność karteli aż do 1933 r. nie miała ostatecznego rozwiązania od strony formalnoprawnej.

Od połowy lat dwudziestych funkcjonowały w Polsce porozumienia powstałe na podstawie przepisów specjalnych, a więc kartele przymusowe³. Będą one przedmiotem naszych rozważań. Cezury czasowe, jakie przyjęliśmy na potrzeby niniejszego opracowania stanowią: 1925 r., w którym został wprowadzony w Polsce przymusowy kartel cukrowniczy i 1933 r., tj. moment wprowadzenia ustawy kartelowej i zmiana polityki rządu wobec karteli. Rozważania niniejsze nie stanowią całościowego opracowania zagadnienia kartelizacji przymusowej w Polsce w tym okresie. Są jedynie wskazaniem

¹ Z. Landau, *Rozwój ustawodawstwa kartelowego w Polsce międzywojennej na tle polityki kartelowej rządu*, „Kwartalnik Historyczny” 1972, z. 1, s. 70. Autor ten jest zdania, że drugi okres zapoczątkowała ustawa z 22 lipca 1925 r. o skontyngentowaniu produkcji cukru. Por. opinię na ten temat K. Badziaka, *Kartelizacja przemysłu włókienniczego II Rzeczypospolitej*, Łódź 1991, s. 16.

² Landau, *op. cit.*, s. 73. Por. J. Kofman, *Lewiatan a podstawowe zagadnienia ekonomiczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986, s. 213.

³ M. Fryde, *Kartelee*, [w:] *Encyklopedia podręczna prawa prywatnego*, Warszawa 1931, t. 1, s. 485, 493–494.

głównych kierunków prowadzonej akcji na przykładzie wybranych organizacji kartelowych.

Załamanie się dobrej koniunktury inflacyjnej jesienią 1923 r. i zaostrzająca się walka o rynek stworzyły warunki do rozwoju kartelizacji⁴. Od 1925 r. gwałtownie rosła liczba karteli w Polsce. Zwiększało się przy tym ich znaczenie gospodarcze, a kartelizacją objęte zostały podstawowe działy przemysłu⁵. Po zamachu majowym władze sanacyjne, będąc zainteresowane pozyskaniem środowisk przemysłowych dla swoich celów, wyraźnie eksponowały pozytywny stosunek do karteli.

Aleksander Ivanka – działacz gospodarczy związany z obozem majowym – oceniał, że: „[...] pozytywny stosunek rządu do karteli wyrażał się przede wszystkim w niesprzeciwianiu się tworzeniu karteli, we wstępowaniu przedsiębiorstw państwowych do karteli, oraz w popieraniu w drodze rozporządzalnych środków tworzenia karteli w tych gałęziach przemysłu, które rząd uważał temu celowi za odpowiadające. [...] można było spotkać się nawet z inicjatywą rządu do utworzenia kartelu lub syndykatu oraz wywieraniem do pewnego stopnia nacisku w kierunku utworzenia go”⁶.

Mimo braku uregulowania stanu prawnego karteli – istniały w Polsce przepisy specjalne i środki, które gwarantowały państwu pewną, choć ograniczoną, możliwość ingerencji w sferę działalności zrzeszeń monopolistycznych⁷. Ponadto państwo dysponowało takimi środkami, jak: stosowanie odpowiedniej polityki celnej, kredytowej, regulowanie taryf przewozowych, dostaw publicznych i in.

Poza tymi pośrednimi środkami przymusu gospodarczego istniały w Polsce w omawianym okresie zjawiska kartelizacji przymusowej z mocy prawa. Można wyróżnić dwa typy przymusu organizacyjnego⁸: 1) pewne działy gospodarki były faktycznie i formalnie zorganizowane na mocy specjalnych przepisów prawa (np. kartele w zakresie wywozu w przemyśle naftowym);

⁴ Z. Landau, *Tendencje rozwojowe przemysłu polskiego 1927–1929*, „Sobótka” 1971, nr 2, s. 219–223.

⁵ GUS, *Statystyka Polski*, Ser. C., z. 28. *Statystyka karteli w Polsce*, Warszawa 1935, s. 39.

⁶ A. Ivanka, *Zagadnienie kartelizacji w Polsce*, Warszawa 1931, s. 10. W podobnym duchu wypowiadał się prof. Tschierschky w swym raporcie dla Komitetu Ekonomicznego Ligi Narodów, zob. Fryde, *op. cit.*, s. 485. Por. S. Dziewulski, *Zagadnienie kartelizacji w Polsce*, Poznań 1933, s. 8; R. Battaglia, *Państwo a kartele, koncerny i trusty. Przyczynki i materiały*, Warszawa 1929, s. 58–59; F. Zweig, *Kartelizacja przemysłu polskiego*, Warszawa 1929, s. 23–29.

⁷ Zob.: ustawa o lichwie wojennej z 2 lipca 1920 r., „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (dalej: DURP) 1920, nr 65, poz. 449; rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z 31 sierpnia 1926 r. o zabezpieczeniu podaży przedmiotów powszechnego użytku (DURP 1926, nr 91, poz. 577); rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z 15 lutego 1928 r. o powołaniu Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen (DURP 1928, nr 17, poz. 144).

⁸ A. Kielski, *Karteles*, Warszawa 1936, s. 13–14; Zweig, *op. cit.*, s. 23.

2) kartele formalnie dobrowolne, zawiązane były pod przymusem ustawowym (np. kartele w przemyśle węglowym).

Skartelowanie przemysłu cukrowniczego w Polsce odbyło się etapami. Do września 1921 r. trwała rządowa gospodarka w postaci sekwestru w byłym zaborze pruskim, a monopolu w pozostałych dzielnicach⁹. Za początek właściwej konsolidacji przemysłu cukrowniczego uważać można moment zawarcia 8 września 1922 r. Konwencji Międzyzwiązkowej pomiędzy Związkiem Zachodnio-Polskiego Przemysłu Cukrowniczego a Związkiem Zawodowym Cukrowni byłego Królestwa Polskiego oraz powołanie do życia organu wykonawczego tej Konwencji – Rady Naczelnej Polskiego Przemysłu Cukrowniczego¹⁰. Głównym zadaniem Rady Naczelnej miało być prowadzenie jednolitej polityki w zakresie aprowizacji kraju i wywozu cukru za granicę, reprezentowanie na zewnątrz polskiego przemysłu cukrowniczego do chwili utworzenia centralnej reprezentacji cukrowników oraz opracowanie podstaw przyszłej centralnej organizacji tego przemysłu. Faktycznie zaś zasadniczym celem Rady było zapewnienie zrzeszonym w niej cukrowniom maksymalnych zysków w drodze wyeliminowania wzajemnej konkurencji.

Od kampanii 1923/1924 r. sprzedaż cukru obu karteli dzielnicowych skoncentrowana została w ręku Banku Cukrownictwa S.A. w Poznaniu, który powstał z inicjatywy Związku Zachodnio-Polskiego w 1921 r. i stał się organem wykonawczym związku poznańskiego. Związek warszawski do 1924 r. prowadził sprzedaż przez Centralne Biuro Sprzedaży, które w maju 1924 r. zostało zlikwidowane. Natomiast w jego miejsce, jako organ wykonawczy tego związku, powołano Spółkę Handlową Cukrowni Związkowych¹¹.

Trudności, jakie przeżywały niektóre cukrownie w związku z polityką cenową wobec cukru na rynku krajowym oraz złą koniunkturą na rynkach zagranicznych, prowadziły do zatargów między cukrowniami poznańskimi i warszawskimi. W obliczu rozbieżności interesów dzielnicowych i przewagi wielkopolskiego przemysłu cukrowniczego nie udało się osiągnąć dobrowolnego porozumienia stron. Przemysł cukrowniczy byłej Kongresówki zwrócił się do rządu z prośbą o interwencję¹².

⁹ Szerzej zob.: W. Osten-Sacken, *Ustroje zrzeszeniowe w powojennych cukrowniach europejskich*, Warszawa 1927, s. 45–46; idem, *Geneza i cele działalności Rady Naczelnej Polskiego Przemysłu Cukrowniczego*, „Gazeta Cukrownicza” 1924, nr 27/28, s. 447–449.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Związek zawodowy cukrowni (dalej: ZZC), t. 124, k. 15. Układ międzyzwiązkowy w sprawie powołania Rady Naczelnej Polskiego Przemysłu Cukrowniczego z 8 września 1922 r. Por.: Osten-Sacken, *Geneza...*, s. 449–454; S. Wykrętowicz, *Główne fazy rozwoju cukrownictwa na ziemiach polskich w okresie kapitalizmu (1802–1939)*, [w:] *Rozwój przemysłu rolno-spożywczego na ziemiach polskich w XIX i XX w. Materiały z sesji naukowej*, Poznań 1970, s. 30; B. Mikulec, *Z dziejów przemysłu cukrowniczego w Polsce w latach 1919–1929*, „Rocznik Lubelski” 1979, t. 3, s. 103–104.

¹¹ Osten-Sacken, *Ustroje...*, s. 45–46.

¹² *Ibidem*, s. 49; A. Peretz, *Od kartelu do koncernu*, Warszawa 1929, s. 11–12.

Rząd w dniu 22 lipca 1925 r., odpowiadając na sugestie zainteresowanych zakładów wydał ustawę o uregulowaniu obrotu cukrem¹³. Na jej mocy minister skarbu, w porozumieniu z ministrami przemysłu i handlu oraz rolnictwa i dóbr państwowych:

- regulował ceny cukru trafiającego na rynek wewnętrzny;
- corocznie ustalał wielkość kontyngentu zasadniczego i zapasowego dla poszczególnych cukrowni, proporcjonalnie do ich produkcji w stosunku do globalnej ilości cukru wyprodukowanego w danym roku przez wszystkie cukrownie;
- resztę wyprodukowanego cukru przeznaczał do przymusowego wywozu za granicę przez nałożenie wysokiej akcyzy w wysokości 75 zł za każdy kwintal cukru wprowadzony na rynek wewnętrzny ponad kontyngent (cukier na eksport był zwolniony od wszelkich ciężarów);
- popierał małe cukrownie przyznając im dodatkowe kontyngenty na czas określony¹⁴.

Ustawa miała bez wątpienia na celu unormowanie stosunków w cukrownictwie oraz umocnienie pozycji gospodarczej cukrowni byłej Kongresówki i Kresów Wschodnich. Ustawa cukrowa z 1925 r. zawęziła w znacznej mierze zakres kompetencji poszczególnych karteli, a przede wszystkim Rady Naczelnej, której odebrała główne uprawnienie, tj. regulowanie ceny cukru. Uprawnienia te zostały przelane na rząd. Z drugiej strony dała impuls do wzrostu produkcji, ponieważ jeśli chodzi o cukier przeznaczony na eksport, to poszczególne zakłady mogły produkować bez ograniczeń.

Ustawa nie zadowoliła cukrowni kartelu warszawskiego, które próbowały przeciwstawić się hegemonii kartelu poznańskiego w Radzie Naczelnej oraz przewadze gospodarczej cukrowni poznańskich nad warszawskimi¹⁵. Niezadowolenie to doprowadziło do wystąpienia części cukrowni z kartelu.

W dniu 21 lutego 1929 r. zapadła uchwała o wysłaniu delegacji cukrowników do rządu z wnioskiem o podwyższenie wewnętrznej ceny cukru¹⁶. Warunkiem pozytywnego załatwienia tej sprawy przez rząd było zrzeszenie się wszystkich cukrowni. Cukrownictwo zachodnie było skonsolidowane, chodziło więc o pozostałe cukrownie, które zjednoczyły się tworząc Związek Zawodowy Cukrowni byłego Królestwa Polskiego, Wołynia, Małopolski

¹³ DURP 1925, nr 90, poz. 630, ustawa z 22 lipca 1925 r. o uregulowaniu obrotu cukrem na obszarze Rzeczypospolitej.

¹⁴ *Ibidem*. Por.: Osten-Sacken, *Ustroje...*, s. 49–50; S. Dożański, *Kartel cukrowniczy w Polsce*, Warszawa 1933, s. 7–9 (maszynopis w Bibliotece SGH); H. Tennenbaum, *Struktura gospodarstwa polskiego*, Warszawa 1932, t. 1, s. 90–107.

¹⁵ AAN, ZZC, t. 133, k. 1–23, memoriał pt. *Kryzys cukrownictwa b. Kongresówki i środki zaradcze* z dnia 10 grudnia 1926 r.; J. Zagłeniczny, *Cukrownictwo polskie i jego stosunek do rządu i rolnictwa*, Warszawa 1926, s. 24–32; A. Ivanka, *Wspomnienia skarbowca 1927–1945*, Warszawa 1964, s. 164–165, 168–170.

¹⁶ AAN, ZZC, t. 26, k. 80, wyciągi z posiedzeń Rady Naczelnej.

i Śląska. W myśl deklaracji z 6 lipca 1929 r. miało dojść do porozumienia z kartelami dzielnicowymi. Ukoronowaniem długotrwałych rokowań było podpisanie w dniu 15 października 1929 r. tzw. *Umowy stabilizacyjnej*¹⁷, która stworzyła podstawę do unormowania stosunków między kartelami poznańskim i warszawskim. Umowa została podpisana na okres 5 lat, tj. od kampanii 1930/1931 r. do 1934/1935 r. Z powyższego wynika, że istnienie w cukrownictwie kartelu przymusowego nie przeszkodziło w utworzeniu w jego ramach organizacji dobrowolnej¹⁸.

Ustawa cukrowa z 1925 r. nie wyeliminowała konkurencji między cukrowniami, a jedynie zmieniła jej charakter. Wyznaczając kontyngenty proporcjonalne do produkcji poszczególnych cukrowni, wskazała, że jedynym sposobem osiągnięcia przewagi nad konkurentami było zdobycie w następnym roku większego kontyngentu przez powiększenie produkcji. Podobnie *Umowa stabilizacyjna* z 1929 r. Ustanowiła ona wprowadzić kontyngenty stałe na spożycie wewnętrzne, ale w stosunku do rozmiarów produkcji. W przypadku eksportu pozostawiła poszczególnym cukrowniom pole do rywalizacji.

W przemyśle węglowym ogólnopolskie zrzeszenie powstało w 1925 r. Zaostrzenie sytuacji nastąpiło już w połowie 1924 r. Spadek zużycia węgla na rynku krajowym na skutek trudności gospodarczych wynikłych z wprowadzenia złotego, zmniejszenie się eksportu, zwłaszcza do Niemiec, przy prawie zupełnym braku zbytu na rynkach zamorskich, spowodowały ostrą konkurencję na krajowym rynku węglowym. Ponadto ceny węgla ulegały dużym wahaniom. Pod wpływem tych stosunków rujnujących przedsiębiorstwa, większe koncerny uznały za konieczne porozumienie się. Doprowadziło to do zawarcia w dniu 1 maja 1925 r. Górnosląskiej Konwencji Węglowej, 1 lipca 1925 r. Krakowsko-Dąbrowskiej Konwencji Węglowej i wreszcie 10 lipca 1925 r. Ogólnopolskiej Konwencji Węglowej¹⁹.

Ogólnopolska Konwencja Węglowa, powstała jako umowa pomiędzy Górnosląską i Krakowsko-Dąbrowską Konwencjami Węglowymi, objęła prawie wszystkie kopalnie węgla kamiennego w Polsce. Zadaniem Konwencji

¹⁷ AAN, ZZC, t. 24, k. 77, 80, wyciągi z posiedzeń Rady Naczelnej; *ibidem*, t. 126, k. 1–2, *Deklaracja cukrowni Związku Warszawskiego z dn. 17 VIII 1929 r. w sprawie układu tymczasowego dotyczącego umowy kartelowej na okres 1930/31–1934/35*; Dożański, *op. cit.*, s. 9–10; GUS, *Statystyka...*, s. 74.

¹⁸ Por.: *Sprawozdanie Komisji Ankietowej badania warunków i kosztów produkcji oraz wymiany*, t. 9: *Przemysł cukrowniczy*, Warszawa 1928, s. 112–115.

¹⁹ AAN, Ambasada RP w Londynie (dalej: ARPL), t. 573, k. 111, *Notatka MSZ P.II.60.261/27 z dnia 2 sierpnia 1927 r. w sprawie Ogólnopolskiej Konwencji Węglowej*; Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski międzywojennej*, t. 2: *Okres kryzysu poinflacyjnego i ożywienia koniunktury 1924–1929*, Warszawa 1971, s. 30–42; *Zagadnienie organizacji polskiego przemysłu węglowego*, Warszawa 1930, s. 18; W. Wojewódzka, *Przemysł węglowy Zagłębia Dąbrowskiego w latach powojennych*, Warszawa 1929, s. 53–54 (maszynopis w Bibliotece SGH).

było ustalanie cen oraz podział kontyngentów pomiędzy poszczególne kopalnie. Decyzja Konwencji w dziedzinie kontyngentów była ostateczna. Ustalanie cen i podział kontyngentów dotyczyły wyłącznie rynku wewnętrznego oraz eksportu do krajów tzw. kontyngentowych, tj. Austrii, Czechosłowacji i na Węgry²⁰.

Z ogólnego kontyngentu Górny Śląsk otrzymał 74%, Zagłębie Dąbrowskie 20%, Okręg Krakowski 5,5%, państwowe Gwarectwo Brzeszcze 0,5%. Każde zagłębie rozdzielało swój kontyngent według ustalonego klucza na poszczególne kopalnie. Wyznaczając kontyngenty wprowadzono ograniczenie produkcji kopalń, Przekroczenie kontyngentu podlegało karze w wysokości 8 franków szwajcarskich (8 zł) za każdą tonę sprzedaną ponad kontyngent. Jednocześnie Konwencja ustalała jednolite warunki sprzedaży, a mianowicie ceny minimalne, rabaty oraz warunki płatności za dostawy węgla. Sprzedaż węgla po cenach niższych niż podane w cennikach Konwencji lub też na warunkach dogodniejszych podlegała karze w wysokości 5-krotnej różnicy między ceną przepisaną przez Konwencję, a ceną uzyskaną. Na rynkach tzw. wolnych żadnych ograniczeń nie nakładano²¹.

W pierwszych latach swego istnienia Konwencja była przedłużana na krótkie, nie sięgające roku, okresy. Ostateczny termin jej wygaśnięcia upływał 1 sierpnia 1927 r. Ponieważ istniała obawa, że nie dojdzie do odnowienia Konwencji przedstawiciele części koncernów węglowych zwrócili się do ministra przemysłu i handlu z prośbą o przejęcie inicjatywy. Minister otrzymał specjalne pełnomocnictwo od rządu, aby w razie niedojścia do porozumienia móc narzucić kopalniom obowiązkową konwencję, przy czym zagroził, że ceny na węgiel ustanawiane będą nie przez Konwencję, a przez rząd. Pod presją rządu dnia 19 sierpnia 1927 r. przedłużono Konwencję do dnia 30 września 1930 r.²²

Podobnie jak poprzednia, Konwencja z 19 sierpnia 1927 r. dotyczyła zasadniczo dwóch kwestii: ustalania cen na węgiel oraz podziału kontyngentów sprzedaży węgla pomiędzy poszczególne kopalnie. Podobnie jak poprzednio, zakres działania Konwencji odnosił się do rynku wewnętrznego oraz do rynków: austriackiego, czechosłowackiego i węgierskiego.

Zasadnicza różnica pomiędzy Konwencjami z 1925 r. i 1927 r. polegała na tym, że pierwotnie decyzje Konwencji w zakresie podziału kontyngentów były ostateczne, natomiast od 1927 r. każdy członek organizacji miał prawo zaprotestować przeciwko jej decyzji w tej dziedzinie. W takim wypadku

²⁰ AAN, ARPL, t. 573, *Notatka MSZ...*, k. 111.

²¹ A. Stein, *Przemysł węglowy w Polsce. Szkic gospodarczy*, Dąbrowa Górnicza 1928, s. 16–17; Wojewódzka, *op. cit.*, s. 54–59; *Zagadnienie...*, s. 19–20.

²² AAN, ARPL, t. 573, k. 112, *Notatka MSZ...*; *ibidem*, t. 573, k. 92–96, *Tajny memoriał MSZ z dnia 15 I 1927 r. w sprawach węglowych*; Peretz, *op. cit.*, s. 61; Battaglia, *op. cit.*, s. 42–43.

spór miał być oddany pod arbitraż ministra przemysłu i handlu, którego decyzja była ostateczna²³. Przewidując dużą liczbę spraw spornych minister przemysłu i handlu powołał Komisję Arbitrażową, której zadaniem było rozpatrywanie spraw konfliktowych i przekazywanie ich ministerstwu z odpowiednimi wnioskami. Konwencja przewidywała również możliwość nakładania sankcji karnych (wysokie kary pieniężne) na kopalnie, które nie podporządkują się decyzjom Ogólnopolskiej Konwencji Węglowej²⁴.

Od 1930 r. Konwencja ponownie była zawierana na krótkie, miesięczne okresy. Dopiero 28 lutego 1932 r. podpisano umowę na okres do 31 marca 1934 r. z ewentualnym automatycznym przedłużeniem na dalsze dwa lata²⁵. Do szczegółowych zadań tej Konwencji należał: podział kontyngentów na poszczególne kopalnie i ustalanie ceny na węgiel. Obszar działania Konwencji obejmował rynek polski oraz rynki Austrii, Węgier, Niemiec, Czechosłowacji i Jugosławii. Zbyt do innych krajów, zarówno pod względem cen, jak i ilości, pozostał wolny.

Zjawiskiem nowym w tej Konwencji było podporządkowanie obu organizacji regionalnych poprzez przejęcie części ich funkcji (np. nakładania kar, kontroli i rozliczania licencji uczestników Konwencji) i w konsekwencji zacieśnianie więzów między nimi²⁶.

Należy podkreślić, że Konwencja z 28 lutego 1931 r. formalnie została zawarta w sposób dobrowolny. Niemniej powstawała w atmosferze wytworzonej wydaniem 3 grudnia 1930 r. rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej²⁷. W art. 2, p. C rozporządzenie to przewidywało tworzenie przymusowej organizacji przedsiębiorstw węglowych w celu unormowania wywozu i zbytu węgla oraz wykonywania kontroli nad działalnością przedsiębiorstw.

Poza tym możliwość utworzenia przymusowego kartelu w przemyśle węglowym została wprowadzona na mocy rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 kwietnia 1932 r.²⁸ Zgodnie z art. 1 tego rozporządzenia minister przemysłu i handlu miał prawo:

– normowania zbytu węgla na rynku krajowym (zarówno ogólnie, jak i dla poszczególnych kopalń), uwzględniając zdolności przewozowe kolei

²³ AAN, ARPL, t. 573, k. 112, *Notatka MSZ...*

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Zagadnienie...*, s. 29.

²⁶ W. Paszkowski, *Organizacja polskiego przemysłu węglowego ze szczególnym uwzględnieniem Zagłębia Górnośląskiego*, Poznań 1931, s. 59–66.

²⁷ DURP 1930, nr 86, poz. 667, rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 grudnia 1930 r. w sprawie regulowania obrotu węgla. Por.: Tennenbaum, *op. cit.*, s. 223–224.

²⁸ DURP 1932, nr 29, poz. 294, rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 kwietnia 1932 r. w sprawie regulowania obrotu węgla, por.: Tennenbaum, *op. cit.*, s. 226–227.

ustalone przez ministra komunikacji, a w szczególności regulowania cen węgla w sprzedaży z kopalń na rynek krajowy;

– przymusowego zrzeszania przedsiębiorstw węglowych i ich związków w celu normowania produkcji oraz zbytu węgla w kraju i za granicą;

– ustanawiania składek członkowskich tych przymusowych organizacji w celu tworzenia funduszy potrzebnych do osiągnięcia celów i zadań tych organizacji i wykonywania kontroli nad ich działalnością, a statuty tych organizacji miał zatwierdzać lub nadawać minister przemysłu i handlu w porozumieniu z ministrem skarbu;

– stanowienia, iż dobrowolne organizacje przemysłu węglowego otrzymywały charakter prawny organizacji przymusowych.

Jak wynika z powyższego ogólnopolskie konwencje węglowe formalnie były kartelami dobrowolnymi. Ponieważ jednak zawiązywane były pod silnym naciskiem rządu i pod stałą groźbą wprowadzenia przymusu kartelowego, to naszym zdaniem upoważnia to do stwierdzenia, że w przemyśle węglowym w Polsce istniał kartel przymusowy.

Również w polskim przemyśle naftowym polityka państwa odegrała ważną rolę. Przemysł naftowy był przedmiotem zainteresowania zarówno ze strony ustawodawstwa, jak i bieżącej polityki rządowej.

Pierwszymi próbami tworzenia organizacji kartelowych było powołanie w 1920 r. spółki z o.o. „Centronafta”, a w 1921 r. „Benzynonafta” i „Krajonafta”²⁹. Działalność tych organizacji była krótkotrwała. Nie wywarły one również większego wpływu na sytuację przemysłu naftowego w Polsce. Dopiero 1 grudnia 1924 r. utworzono Zjednoczenie Gospodarcze Rafinerii Olejów Mineralnych Sp. z o.o. Zjednoczenie nie posiadało scentralizowanej sprzedaży ani zorganizowanego zakupu i podziału ropy. Ograniczało się do wyznaczania kontyngentów i cen tylko na cztery główne produkty: ropę, benzynę, olej gazowy i parafinę³⁰.

Na specjalnych warunkach do Zjednoczenia przystąpiła Państwowa Fabryka Olejów Mineralnych w Drohobyczu. Swoją udział w organizacji uzależniła ona od spełnienia szeregu warunków. Zastrzegła, że ceny wewnętrzne nie mogły być wyższe od cen zagranicznych więcej niż o 30%, czyli, że ceny wewnętrzne powinny stanowić nie więcej niż 30–40% cła ochronnego. Wymusiła utworzenie do dnia 1 marca 1925 r. organizacji eksportowej, która wykluczała rywalizację polskich rafinerii na rynkach zagranicznych³¹.

²⁹ GUS, *Statystyka...*, s. 62; J. Świętochowska, *Kartel naftowy w Polsce*, Warszawa 1931, s. 8 (maszynopis w Bibliotece SGH).

³⁰ A. Kielski, *Trzy lata prób kartelu naftowego*, Lwów 1927, s. 1–2; S. Bartoszewicz, *Organizacja gospodarcza przemysłu naftowego w Polsce*, „Przemysł i Handel” (dalej: PH) 1924, z. 51, s. 1281.

³¹ Dr A. Kielski, *Utworzenie syndykatu sprzedażnego w przemyśle naftowym*, PH 1924, z. 50, s. 1262; Bartoszewicz, *op. cit.*, s. 1281; Kielski, *op. cit.*, s. 2; Wrangel, *Polityka*

Zawiązane w 1924 r. Zjednoczenie Gospodarcze nie wywiązało się ze swego zadania, nie wpłynęło na wydatne zwiększenie konsumpcji wewnętrznej i nie stworzyło organizacji eksportowej. Brak centralnego biura sprzedaży świadczył o słabości porozumienia. Tym bardziej że z chwilą rozpoczęcia w 1925 r. wojny celnej z Niemcami, dokąd wywożono ok. 80–100 tys. ton produktów naftowych rocznie³², uzyskując stosunkowo korzystne ceny, sytuacja przemysłu naftowego uległa dalszemu poważnemu pogorszeniu. Doprowadziło to do likwidacji Zjednoczenia w 1926 r.³³ W przemyśle naftowym nastąpił okres wolnej konkurencji. Przesilenie w kopalnictwie oraz złe koniunktury na rynkach zagranicznych dały rządowi możliwość ingerencji w sprawy naftowe. Działania podjęte przez rząd miały na celu utworzenie nowej, trwałej organizacji kartelowej.

W dniu 28 lutego 1927 r. przeprowadzono w Ministerstwie Przemysłu i Handlu ankietę naftową zainicjowaną przez Eugeniusza Kwiatkowskiego. Jej celem było poinformowanie rządu o potrzebach przemysłu naftowego³⁴. W czasie spotkania wielu referentów reprezentujących przemysł naftowy postulowało ingerencję rządu w sprawy tego przemysłu³⁵. W wyniku przeprowadzonej ankiety rząd rozpoczął intensywną akcję rewizji ustawodawstwa naftowego, której pierwszym rezultatem było rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 listopada 1927 r. o popieraniu naftowego ruchu wiertniczego³⁶.

Jesienią 1927 r. pod presją rządu podjęte zostały pertraktacje w celu utworzenia nowego kartelu naftowego. Doprowadziły one do podpisania w dniu 11 listopada 1927 r. umowy i powołania Syndykatu Przemysłu Naftowego Sp. z o.o. z siedzibą we Lwowie³⁷. Jego zadaniem była gruntowna zmiana stosunków panujących w przemyśle naftowym przez utworzenie centralnej organizacji handlowej do sprzedaży produktów naftowych w kraju i za granicą, zorganizowanie polskiego eksportu naftowego oraz utworzenie organizacji do prowadzenia wierceń poszukiwawczych.

naftowa rządu polskiego, [w:] Polityka gospodarcza. Zagadnienia administracji, Warszawa 1928, s. 132.

³² *Ankieta w sprawie aktualnych potrzeb przemysłu naftowego z dnia 28 lutego 1927 r., Warszawa 1927, s. 132.*

³³ Kielski, *op. cit.*, s. 3–12; Świętochowska, *op. cit.*, s. 9.

³⁴ *Ankieta w sprawie...*, s. 136.

³⁵ M. in.: A. Bartoszewicz, S. Unger, S. Szczepanowski, A. Kielski, *ibidem*, s. 15–31, 35–39, 55–62.

³⁶ DURP 1927, nr 102, poz. 885, rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 listopada 1927 r. o popieraniu naftowego ruchu wiertniczego. Por.: F. Wachtel, *Historyczny rozwój przemysłu naftowego, [w:] Ankieta naftowa odbyta dn. 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie, Lwów 1933, s. 26.*

³⁷ AAN, Prezydium Rady Ministrów (dalej: PRM), rekt. 26, t. 5, k. 9, *Sprawozdanie Ministerstwa Przemysłu i Handlu za rok 1928*. Por.: J. Fryc, *Przedsiębiorstwa i kapitał w polskim przemyśle naftowym, Warszawa 1930, s. 116; Świętochowska, op. cit., s. 9; Battaglia, op. cit., s. 42.*

Organizacja Syndykatu opierała się na trzech umowach stanowiących jedną całość, tj. umowie o uregulowaniu zbytu krajowego, umowie ropnej i umowie parafinowej, podpisanych przez dziesięć przedsiębiorstw. Umowę podpisała również Państwowa Fabryka Olejów Mineralnych w Drohobyczu „Polmin”, jednak z zastrzeżeniem uzyskania zgody ministra przemysłu i handlu. Minister zażądał przedłużenia czasu trwania umowy do 30 kwietnia 1933 r. (pierwotny termin – 30 kwietnia 1928 r.) oraz rozszerzenia zakresu porozumienia, przede wszystkim w kierunku ostatecznego scentralizowania sprzedaży w kraju i za granicą. Postulaty przedstawione przez ministra stały się podstawą zmian dokonanych w umowie o uregulowaniu zbytu oraz spowodowały zawarcie umowy o uregulowaniu sprzedaży krajowej, która została podpisana 18 sierpnia 1928 r.³⁸ Ostatecznie organizację i zasady działania Syndykatu oparto na umowie o uregulowaniu zbytu krajowego z 12 grudnia 1928 r.³⁹

Umowa w sprawie uregulowania rynku krajowego ustalała ogólne zasady kontyngentowania przeróbki w rafineriach. Natomiast umowa o uregulowaniu sprzedaży krajowej normowała obrót produktów naftowych oraz ich ceny i warunki sprzedaży. Dotyczyły one gazoliny, benzyny, nafty, oleju gazowego, olejów motorowych, opałowych, lekkich i smarowych. Umowy miały obowiązywać do 30 kwietnia 1933 r. bez możliwości ich wcześniejszego rozwiązania z wyjątkiem jednomyślnej uchwały członków Syndykatu. Główne zadania Syndykatu były następujące: 1) uporządkowanie rynku krajowego; 2) zwiększenie konsumpcji krajowej; 3) kooperacja na rynku eksportowym; 4) użycie części dochodów w celu prowadzenia eksploracji⁴⁰. W związku z tym ostatnim w lipcu 1928 r. Syndykat powołał do życia Towarzystwo Wiertnicze „Pionier” S.A. z kapitałem 15 000 000 zł i prawem do zasiłku z Syndykatu w wysokości 1 000 000 zł⁴¹. Syndykat wyznaczał kontyngenty i kontrolował jakość produktów firm w nim zrzeszonych oraz ustalał i kontrolował ceny i warunki sprzedaży. Na firmy, które nie przestrzegały umów, nakładał kary. Ponadto miał wyłączne prawo dokonywania sprzedaży hurtowej. Sprzedaży małych ilości produktów naftowych dokonywały poszczególne firmy, jednak po cenach i na warunkach ustalonych w umowie.

³⁸ *Syndykat Przemysłu Naftowego*, „Gazeta Handlowa” (dalej: GH), 1930, nr 201, s. 5; Świętochowska, *op. cit.*, s. 10–11; Tennenbaum, *op. cit.*, s. 51–258.

³⁹ *Ibidem*. W dniu 25 listopada 1928 r. uczestnicy Zjazdu reprezentantów średnich i małych kopalń nafty zorganizowanego przez Izbę Przemysłowo-Handlową we Lwowie uchwalili szereg rezolucji mających na celu spowodowanie ingerencji rządu w sprawy przemysłu naftowego i jak najszybsze uregulowanie sytuacji w tym przemyśle. Szerzej zob.: E. Kaleta, *Krajowe kopalnictwo naftowe a sposoby i środki jego popierania przez rząd*, Kraków 1929, s. 3–5.

⁴⁰ Świętochowska, *op. cit.*, s. 11–42; M. Szydlowski, *Problem organizacji przemysłu naftowego*, „Przegląd Gospodarczy” (dalej: PG) 1932, nr 21, s. 791.

⁴¹ AAN, PRM, rekt. 26, t. 5, k. 10, *Sprawozdanie...*, por.: H. S. de Friedberg, *Dwudziestolecie polskiego przemysłu naftowego*, „Polska Gospodarcza” (dalej: PGosp.) 1938, z. 46.

Szczególne miejsce wśród firm zrzeszonych w Syndykacie zajmował państwowy „Polmin”, któremu przy ustalaniu cen dla rynku wewnętrznego przysługiwało prawo weta. Ponadto „Polmin” posiadał wyłączne prawo do dostaw dla przedsiębiorstw państwowych⁴².

Powstanie Syndykatu Przemysłu Naftowego spowodowało przede wszystkim stabilizację cen ropy surowej i zapewniło przemysłowi rafineryjnemu zbyt produktów w kraju w ramach ustalonych cen. Stworzony przez Syndykat okres prosperity w przemyśle naftowym był krótkotrwały. Z chwilą załamania się w końcu 1930 r. cen eksportowych oraz zmniejszenia się konsumpcji krajowej sytuacja w przemyśle naftowym pogorszyła się. Produkcja ropy zaczęła gwałtownie spadać. Rząd w sytuacji kryzysowej prowadził akcję mającą na celu polepszenie sytuacji małych zakładów przeróbczych kosztem producentów ropy oraz działania zmierzające do utworzenia przymusowej centralnej organizacji eksportowej⁴³.

Wobec narastających trudności rząd skierował do Sejmu projekt ustawy w sprawie regulowania stosunków w przemyśle naftowym. Wydana 18 marca 1932 r. ustawa⁴⁴ zawierała pełnomocnictwa dla ministra przemysłu i handlu w zakresie powołania do życia przymusowej centralnej organizacji dla „scentralizowania całkowitego obrotu zagranicznego tak olejem skalnym, jako też produktami naftowymi”⁴⁵. Na mocy ustawy z 18 marca minister przemysłu i handlu miał prawo wydawania rozporządzeń i zarządzeń regulujących m. in. ceny ropy naftowej i przydziały kontyngentów ropy naftowej dla poszczególnych zakładów przeróbczych. Ponadto ustalał globalne kontyngenty produktów naftowych, przeznaczone zarówno na rynek wewnętrzny, jak i zagraniczny⁴⁶.

W oparciu o tę ustawę minister przemysłu i handlu wydał rozporządzenie z dnia 12 października 1932 r. w sprawie przymusowej organizacji obrotu zagranicznego ropą naftową i jej produktami⁴⁷. Zgodnie z § 1 rozporządzenia powołano do życia organizację przymusową Polski Eksport Naftowy (PEN) z siedzibą we Lwowie. Powierzono jej całkowity obrót z zagranicą ropą

⁴² *Sprawozdanie Banku Gospodarstwa Krajowego za rok 1928*, Warszawa 1929, s. 12; Świętochowska, *op. cit.*, s. 38.

⁴³ Gryf, *Polska polityka naftowa*, GH 1933, nr 22, s. 2.

⁴⁴ DURP 1932, nr 30, poz. 306, ustawa z dnia 18 marca 1932 r. w sprawie uregulowania stosunków w przemyśle naftowym.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*; zob. też: C., *Polski eksport naftowy*, PG 1932, nr 21, s. 817; W. C-ski, *Ustawowe uregulowanie stosunków w przemyśle naftowym*, PG 1932, nr 7, s. 261–263; W. C-ski, *Organizacja przemysłu naftowego*, PG 1932, nr 16, s. 624–627; W. Bóbr, *Polski eksport naftowy*, GH 1933, nr 21, s. 2.

⁴⁷ DURP 1932, nr 89, poz. 754, rozporządzenie ministra przemysłu i handlu z dnia 12 października 1932 r. w sprawie przymusowej organizacji obrotu zagranicznego olejem skalnym i produktami naftowymi.

naftową i produktami naftowymi. Rozporządzenie przewidywało przymusową przynależność do organizacji wszystkich przedsiębiorstw naftowo-rafineryjnych i gazoliniarni znajdujących się na terenie Rzeczypospolitej. Ustalało kontyngenty eksportowe dla poszczególnych rodzajów przedsiębiorstw: przedsiębiorstwom rafineryjnym o produkcji do 2000 t rocznie zmniejszono kontyngent wywozowy o 30%, przedsiębiorstwom o wytwórczości do 4000 t – o 25%, do 6000 t – o 15% w porównaniu do kontyngentu ustalonego dla ogółu przedsiębiorstw. Jednocześnie przedsiębiorstwa te mogły być zwalniane z obowiązku wywozowego w drodze uiszczenia na rzecz funduszu na rzecz popierania wiertnictwa części różnicy między ceną krajową a wywozową danego produktu, w wysokości 45, 60 lub 80% tej różnicy⁴⁸.

Kartel Polski Eksport Naftowy rozpoczął działalność 1 maja 1933 r. na podstawie rozporządzenia ministra przemysłu i handlu z 12 października 1932 r.⁴⁹, szczegółowe zaś postanowienia dotyczące zasad działania tej organizacji zawierał statut PEN⁵⁰.

Ustawa z dnia 18 marca 1932 r. i przepisy wykonawcze do niej bez wątpienia zapoczątkowały nową fazę kartelizacji polskiego przemysłu naftowego. Po wielu latach prób powstała organizacja skupiająca niemal wszystkie przedsiębiorstwa naftowo-rafineryjne. Uwzględniała ona także wyjątkowe położenie mniejszych przedsiębiorstw, zwalniając je z obowiązku wywozu lub modyfikując dla nich ten obowiązek. Powołanie do życia PEN wykazało, że rząd konsekwentnie dążył do zorganizowania całego polskiego przemysłu naftowego i drogą specjalnych posunięć prawnych doprowadził do utworzenia kartelu przymusowego w tej dziedzinie gospodarki.

Na specjalną uwagę zasługuje przymusowy kartel w przemyśle włókienniczym, utworzony pod wyraźnym naciskiem wielkiego kapitału przemysłowego.

Przemysł włókienniczy w połowie lat dwudziestych charakteryzował się dużą liczbą przedsiębiorstw. Próby ich zrzeszenia napotykały na szereg trudności. Ich przyczyną były m. in.: różnorodność przędzy, tkanin oraz sezonowość produkcji. Od 1926 r. podejmowano działania zmierzające do zorganizowania produkcji przędzy bawełnianej, co pośrednio wpłynęłoby na produkcję tkanin. Do utworzenia kartelu w branży bawełnianej doszło

⁴⁸ *Ibidem*; zob. też: S. Schaetzel, *Obecna sytuacja przemysłu naftowego*, [w:] *Ankieta naftowa...*, s. 41; „*Obserwator*”, *Polski eksport naftowy*, GH, 11 kwietnia 1933, nr 84, s. 1; Szydlowski, *op. cit.*, s. 795; Bóbr, *op. cit.*, s. 21; GUS, *Statystyka...*, s. 62; C., *Polski eksport...*, s. 817.

⁴⁹ DURP 1932, nr 89, poz. 754, *Rozporządzenie...*

⁵⁰ *Monitor Polski*, 4 kwietnia 1933, nr 78, poz. 101; *Statut organizacji przymusowej „Polski Eksport Naftowy”* powołanej do życia rozporządzeniem ministra przemysłu i handlu z dnia 12 października 1932 r.; *Obserwator*, *op. cit.*, s. 1–2; GUS, *Statystyka...*, s. 62; *Organizacja wywozu produktów naftowych*, PG 1933, nr 8, s. 318.

dopiero w 1929 r., choć pertraktacje w tej sprawie toczyły się od połowy 1928 r.⁵¹

W dniu 19 kwietnia 1929 r. Urząd Wojewódzki Łódzki zatwierdził statut Zrzeszenia Producentów Przędzy Bawełnianej (ZPPB)⁵². Kartel bawełniany był organizacją określającą ceny i warunki sprzedaży. Nie podjął on do końca 1929 r. próby rozwiązania najważniejszego problemu – normowania produkcji. Gromadzono jedynie raporty o zapasach przędzy w poszczególnych zakładach⁵³. Na początku 1930 r. ZPPB rozpoczęło właściwą działalność: uchwaliło zmianę statutu i wysokość składek członkowskich. Wybrało również nowy zarząd, który w grudniu opowiedział się za utworzeniem pełnego kartelu⁵⁴. Po kilkumiesięcznej przerwie w działalności Zrzeszenia, spowodowanej wystąpieniem części małych i średnich przedsiębiorstw z organizacji, na początku 1931 r. grupa przedstawicieli wielkich przedsiębiorstw wystąpiła do ministra przemysłu i handlu z inicjatywą utworzenia przymusowego porozumienia⁵⁵. Wychodząc temu naprzeciw rząd powołał komisję międzyministerialną, której zadaniem było zbadanie sytuacji w przemyśle włókienniczym. Od stycznia 1931 r. odbywały się konferencje z udziałem przedstawicieli rządu oraz zwolenników (wielki przemysł) i przeciwników (część średnich i małych przedsiębiorstw) kartelizacji. Celem tych narad było doprowadzenie do consensusu w najważniejszych dla przedsiębiorstwa sprawach, m. in. czasu pracy i liczby zmian⁵⁶.

W tym czasie w Ministerstwie Przemysłu i Handlu zwyciężył pogląd o konieczności interwencji rządowej w celu utworzenia organizacji w przedsiębiorstwie bawełnianym. Pod wpływem nacisków rządowych 19 marca 1931 r. powołano Komisję Arbitrażową z udziałem przedstawicieli zwolenników i przeciwników kartelizacji. Jej zadaniem było opracowanie głównych zasad

⁵¹ Archiwum Państwowe w Łodzi, *Związek przemysłu włókienniczego w państwie polskim*, t. 14, k. 24, Protokół ogólnego zwyczajnego zebrania członków ZPWwPP odbytego w dniu 7 maja 1929 r.; szerzej zob.: H. Gliwic, *Łódzki kartel przedsiębiorczy*, PG 1931, nr 11, s. 466; Badziak, *op. cit.*, s. 65–72; Tennenbaum, *op. cit.*, s. 350–353.

⁵² Badziak, *op. cit.*, s. 73. Ministerstwo Przemysłu i Handlu nie zdecydowało się na zatwierdzenie statutu zrzeszenia, co spowodowane było toczącą się wówczas dyskusją na temat zakresu ingerencji państwa w życie gospodarcze.

⁵³ *Sprawozdanie Związku Przemysłu Włókienniczego w Państwie Polskim z działalności w roku 1929*, s. 7.

⁵⁴ R. Gawiński, *Interwencjonizm gospodarczy w polskim przemyśle włókienniczym 1918–1939*, Łódź 1966, s. 210.

⁵⁵ Tennenbaum, *op. cit.*, s. 353–354.

⁵⁶ *Sprawozdanie Związku [...] w roku 1931*, s. 5–6; *Kartel przedsiębiorców wznawia swoją działalność*, „Kurier Łódzki” (dalej: KŁ), 24 lutego 1931, nr 54, s. 9; *Problem Zrzeszenia Producentów Przędzy Bawełnianej*, KŁ, 26 lutego 1931, nr 56, s. 5; Ivanka, *Wspomnienia...*, s. 171–175; S. Lauterbach, *Gospodarka planowa w Polsce*, Kraków 1935, s. 65; Gawiński, *op. cit.*, s. 112–113.

działalności nowego zrzeszenia. Powołano również superarbitra – Hipolita Gliwica – który w razie niepowodzenia rozmów miał rozstrzygać sporne kwestie⁵⁷. Wobec odrzucenia postanowień arbitrażowych przez kilkanaście firm Izby Przemysłowo-Handlowe w Łodzi, Sosnowcu i w Warszawie otrzymały od rządu w dniu 22 kwietnia 1931 r. do zaopiniowania projekt ustawy o zrzeszeniu wytwórców przędzy bawełnianej⁵⁸. Artykuł 1 projektu przewidywał utworzenie przez ministra przemysłu i handlu przymusowego Zrzeszenia Wytwórców Przędzy Bawełnianej. Celem tej organizacji miało być regulowanie produkcji i sprzedaży krajowej przędzy bawełnianej. Zrzeszenie miało obejmować wszystkich wytwórców z terenu Rzeczypospolitej. Nadzór nad nim miał sprawować minister przemysłu i handlu. Projekt przewidywał również wydanie przez ministra statutu Zrzeszenia⁵⁹. Działania te zmierzały do uzdrowienia stosunków w przędzalnictwie, przede wszystkim zaś do zlikwidowania nadprodukcji.

Zapowiedź wydania ustawy o przymusowej kartelizacji wywołała w sferach gospodarczych Łodzi duże poruszenie. Podczas narad środowiska przemysłowego włókienników uzgodniono opinię na temat projektu proponowanej przez rząd ustawy. Stwierdzała ona, że przymusowe zrzeszenie się wytwórców przędzy bawełnianej jest w zasadzie niepożądane. Niemniej uwzględniając konieczność unormowania organizacji produkcji przędzy bawełnianej i utworzenia jednolitej podstawy do działalności przemysłu bawełnianego, w sytuacji, gdy próby doprowadzenia do powstania dobrowolnego porozumienia nie dały rezultatu, przędzalnicy uznali konieczność powołania kartelu przymusowego. Postulowali również zmianę niektórych postanowień projektu ustawy w tym kierunku, by nosiła ona charakter tymczasowości. W wyniku akcji mediacyjnej podjętej przez Izbę Przemysłowo-Handlową w Łodzi przedstawiciele mniejszych, niechętnych idei zrzeszeniowej firm zadeklarowali gotowość podpisania umowy kartelowej pod warunkiem rozpatrzenia przez Ministerstwo Przemysłu i Handlu ich indywidualnych postulatów⁶⁰.

Przyjęcie statutu ZPPB nastąpiło 10 grudnia 1931 r., po burzliwej dyskusji wywołanej zapowiedzią wprowadzenia cła na importowaną bawełnę. Projektując wprowadzenie tzw. cła organizacyjnego Ministerstwo Przemysłu i Handlu miało na celu doprowadzenie do ostatecznego zorganizowania ZPPB, które do tej pory, mimo czynionych przez sfery wielkoprzemysłowe

⁵⁷ Ivanka, *Wspomnienia...*, s. 175; Badziak, *op. cit.*, s. 103–104.

⁵⁸ J. Braun, *Ustawa kartelowa*, Warszawa 1933, s. 25; M. K[ołtoński], *Kartel dobrowolny czy przymusowy?*, PGosp. 1931, z. 18, s. 713.

⁵⁹ Braun, *op. cit.*, s. 25.

⁶⁰ *Sprawozdanie Związku [...] w roku 1931*, s. 8–9; *Przymus kartelowy doraźną koniecznością*, KŁ, 8 maja 1931, nr 125, s. 1; M. K[ołtoński], *Pierwsze próby kartelu przędzalników bawełnianych*, PGosp. 1931, z. 26, s. 1004; Gawiński, *op. cit.*, s. 217.

i rząd wysiłków, nie mogło skupić wszystkich przedsiębiorstw w Polsce. Wydane w końcu 1931 r. rozporządzenie o cło na surowce włókiennicze popierało surowce pochodzenia krajowego oraz rozwój polskich portów. Wprowadziło również cło organizacyjne dla kartelu przedsiębiorczego. Cło to miało charakter wyraźnie represyjny. Zmuszało wszystkich przemysłowców do przynależności do kartelu, ponieważ tylko członkowie Zrzeszenia mieli prawo bezcłowego przywozu bawełny⁶¹. ZPPB utworzony pod wpływem działań rządu w wyniku wyraźnej sugestii przedstawicieli wielkiego przemysłu skupiał wszystkich producentów przędzy bawełnianej⁶².

W 1932 r. ZPPB dążyło do dalszej monopolizacji rynku włókienniczego. Zmierzało w kierunku powołania centrali sprzedaży przędzy. Przewidywało również pośrednie normowanie produkcji tkanin i wysokości cen – jednak bez rezultatu. W listopadzie 1932 r. Zrzeszenie zaproponowało częściową reorganizację kartelu, chcąc w szerszym niż dotąd zakresie uwzględnić postulaty średnich i małych firm. Projekt ten nie został zrealizowany⁶³.

Kartel, do którego przynależność była obowiązkowa, był permanentnie zagrożony rozpadem. Mniejsze i średnie firmy dążyły do uniknięcia ograniczeń produkcji i narzuconego im ponoszenia wszystkich kosztów utrzymania aparatu kartelowego. Dnia 1 maja 1933 r., w wyniku trudnej sytuacji w przemyśle włókienniczym, 11 firm reprezentujących średni przemysł bawełniany wystąpiło z kartelu. Przystąpiło doń ponownie dopiero po uwzględnieniu postulatów mniejszych przedsiębiorstw⁶⁴.

Z powyższego wynika, że orędownikiem zawiązania kartelu przymusowego w przedsiębiorstwie bawełnianym był wielki przemysł włókienniczy. Nacisk, jaki wywierał on na rząd, doprowadził w konsekwencji do utworzenia kartelu zrzeszającego wszystkie przedsiębiorstwa produkujące przędzę bawełnianą. Nie oznaczało to jednak zakończenia licznych sporów między wielkimi i mniejszymi zakładami, których partykularne interesy pozostawały w sprzeczności. Dały one o sobie znać już w niedalekiej przyszłości.

⁶¹ *Sprawozdanie Związku [...] w roku 1931*, s. 7–8; DURP 1931, nr 111, poz. 871; DURP 1931, nr 112, poz. 869; *Cło na bawełnę dla firm nie należących do kartelu*, KŁ, 10 grudnia 1931, nr 339, s. 9; S. Lauterbach, *Przymus kartelowy na żądanie przemysłu*, Warszawa 1933, s. 56; Z. Miduch, *Nowe zarządzenia reglamentacyjne i celne a przemysł włókienniczy*, PG 1932, nr 2, s. 51–53; K., *Przyjęcie statutu kartelu przedsiębiorców*, PGosp. 1931, z. 51, s. 1698; M. K[ołtoński], *Akcja uzdrowienia przemysłu włókienniczego*, PGosp. 1932, z. 5, s. 134.

⁶² ZPPB skupiał 39 przedsiębiorstw. Zob.: GUS, *Statystyka...*, s. 63.

⁶³ M. K[ołtoński], *Projekt centrali sprzedaży przędzy bawełnianej*, PGosp. 1932, z. 18, s. 516; *Nowe projekty karteli przedsiębiorców*, KŁ, 26 marca 1932, nr 86, s. 15; *Przed reorganizacją kartelu przedsiębiorstw bawełnianych*, PGosp. 1932, z. 50, s. 1686; K., *Clearing w przedsiębiorstwach bawełnianych*, PGosp. 1932, z. 20, s. 576.

⁶⁴ *Wystąpienie 11 firm z kartelu przedsiębiorców*, KŁ, 7 maja 1933, nr 125, s. 8. Szczegóły zob.: Badziak, *op. cit.*, s. 113–118.

Jednym z zadań gospodarczych Polski po I wojnie światowej była odbudowa przemysłu spirytusowego. Kartelizacja tego przemysłu rozpoczęła się od 1921 r., tj. od momentu wprowadzenia wolnego handlu spirytusem⁶⁵. Pierwszą organizacją kartelową była Naczelna Organizacja Przemysłu Spirytusowego w Polsce, którą utworzono w październiku 1921 r.⁶⁶ Jej naczelnym zadaniem była praca nad wyrównaniem różnic przemysłu gorzelniczego w byłych zaborach. Organizację produkcji i zbytu pozostawiono w gestii każdego ze współników, tzn. zrzeszeniom dzielnicowym. Wkrótce, na skutek nieporozumień między przedstawicielami poszczególnych działów przemysłu spirytusowego, zmieniono zasadę, na której kartel się opierał, pozostawiając w nim jedynie gorzelnictwo rolnicze.

W końcu 1923 r. powstała Naczelna Organizacja Przemysłu Gorzeln Rolniczych w Polsce, skupiająca organizacje dzielnicowe: Polskie Zrzeszenie Spirytusowe, Związek Przedsiębiorców Gorzeln Rolniczych i Zachodnio-Polskie Zjednoczenie Spirytusowe⁶⁷. W dziedzinie handlu spirytusem pozostawiała ona inicjatywę swoim członkom, a Naczelna Organizacja zajęła się tworzeniem jednakowych warunków (udzielanie kredytów, liczba odpędów, wypłacanie zaliczek za spirytus, opłaty gorzelniane itp.) dla gorzelnictwa w różnych częściach kraju. Naczelna Organizacja istniała do czasu wprowadzenia ustawą z dnia 31 lipca 1924 r.⁶⁸ monopolu spirytusowego.

Państwowy Monopol Spirytusowy (PMS), który rozpoczął swą działalność 1 października 1924 r. wyznaczał indywidualnie dla każdej gorzelni prawo odpędu, a w stosunku do niego ustalał kontyngenty zakupu spirytusu. Wyznaczanie wysokości odpędu było tożsame z kontyngentowaniem produkcji przez kartele. Nadwyżka produkcji spirytusu przeznaczona była do wywozu za granicę⁶⁹. W następnych latach wydano szereg ustaw i rozporządzeń uzupełniających ustawę z 1924 r., m. in. ustawę o monopolu spirytusowym z 26 marca 1927 r.⁷⁰, uzupełnioną następnie rozporządzeniem wykonawczym z 7 lutego 1928 r.⁷¹, szczegółowo określającym organizację i działalność monopolu spirytusowego.

⁶⁵ S. K. Drewnowski, *Pięć lat polskiej polityki spirytusowej (1919–1923)*, Warszawa 1924, s. 8; idem, *Państwowa gospodarka spirytusowa w Polsce*, Warszawa 1922, s. 3.

⁶⁶ S. Wilski, *Stan gorzelnictwa w Polsce w okresie wprowadzenia Państwowego Monopolu Spirytusowego*, Warszawa 1931, s. 45 (maszynopis w Bibliotece SGH).

⁶⁷ R. Miodek, *Stan przemysłu rektyfikacyjnego spirytusu w Polsce w okresie monopolu państwowego*, Warszawa 1930, s. 53; GUS, *Statystyka...*, s. 74–75.

⁶⁸ DURP 1924, nr 78, poz. 756, ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o monopolu spirytusowym.

⁶⁹ Tennenbaum, *op. cit.*, s. 60–61; Miodek, *op. cit.*, s. 54–55.

⁷⁰ DURP 1927, nr 32, poz. 289, rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z 26 marca 1927 r. o monopolu spirytusowym; por. Tennenbaum, *op. cit.*, s. 76.

⁷¹ DURP 1928, nr 60, poz. 556, rozporządzenie ministra skarbu z dnia 7 lutego 1928 r. w celu wykonania rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 marca 1927 r. o monopolu spirytusowym.

W latach 1928–1933 prawo eksportu na zasadach wyłączności posiadała powołana na mocy ustawy z dnia 26 marca 1927 r. spółka akcyjna „Spirytus”⁷². Ustalała ona kontyngenty wywozowe dla gorzelń przemysłowych i rolniczych.

Następna faza kartelizacji przemysłu spirytusowego przypadła na lata 1932–1933. Rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r.⁷³ obowiązujące od 1 września 1932 r. przewidywało możliwość powołania do życia przymusowego zrzeszenia producentów spirytusu. Na jego podstawie ukazało się rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 grudnia 1932 r.⁷⁴, powołujące do życia Zrzeszenie Producentów Spirytusu. Zrzeszenie to miało charakter przymusowy, ponieważ należeli do niego wszyscy producenci spirytusu i drożdży uprawnieni do wyrobu spirytusu. Kompetencje Zrzeszenia obejmowały: 1) normowanie i kontrolowanie produkcji i zbytu spirytusu niekonsumpcyjnego dostarczanego Państwowemu Monopolowi Spirytusowemu oraz spirytusu eksportowego; 2) zakup i wywóz za granicę spirytusu eksportowego na zasadach wyłączności. Ponadto Zrzeszenie Producentów Spirytusu mogło przyjmować uczestnictwo w innych organizacjach powołanych do rozszerzania zbytu spirytusu niekonsumpcyjnego, a w ramach umów zawartych z PMS, mogło zajmować się jego sprzedażą. W myśl omawianego rozporządzenia nadzór nad Zrzeszeniem sprawował minister skarbu za pośrednictwem komisarza rządowego⁷⁵.

Ostatni etap prac zmierzających do rozpoczęcia działalności przez kartel spirytusowy stanowiło rozporządzenie ministra skarbu z dnia 15 marca 1933 r. wydane w porozumieniu z ministrem rolnictwa i reform rolnych oraz ministrem przemysłu i handlu w sprawie zatwierdzenia statutu Zrzeszenia Producentów Spirytusu⁷⁶. Z chwilą powstania Zrzeszenia zlikwidowana została spółka akcyjna „Spirytus”. Zakres jej działania przejęła nowo powstała organizacja kartelowa⁷⁷. Kartel przymusowy w przemyśle spirytusowym był zwieńczeniem wieloletnich prób podejmowanych przez rząd w celu pełnej kontroli tej dziedziny gospodarki.

⁷² DURP 1927, nr 32, poz. 289; szerzej zob.: Tennenbaum, *op. cit.*, s. 76–77, 83–88.

⁷³ DURP 1932, nr 63, poz. 586, rozporządzenie prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. o monopolu spirytusowym, opodatkowaniu kwasu octowego oraz sprzedaży napojów alkoholowych; H., *Zrzeszenie producentów spirytusu*, PGosp. 1933, z. 1, s. 17; Tennenbaum, *op. cit.*, s. 61–64.

⁷⁴ DURP 1933, nr 1, poz. 1, rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 grudnia 1932 r. o utworzeniu przymusowego zrzeszenia producentów spirytusu.

⁷⁵ *Ibidem*. Por.: H., *Zrzeszenie producentów...*

⁷⁶ „Monitor Polski”, 1 czerwca 1933, nr 76, poz. 98.

⁷⁷ *Organizacja zrzeszenia producentów spirytusu*, PGosp. 1933, z. 1, s. 447; GUS, *Statystyka...*, s. 75.

Poza omówionymi wyżej kartelami należy wspomnieć o próbach utworzenia organizacji przymusowych w przemyśle piwowarskim, metalowym, drutu i gwoździ⁷⁸. Podejmowano również próby ustawowego uregulowania stosunków w hutnictwie żelaza i innych metali. Do zakończenia tej akcji doszło w wyniku wydania rozporządzenia prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. Aktem tym minister przemysłu i handlu uzyskał prawo powoływania do życia przymusowych organizacji kartelowych w hutnictwie polskim⁷⁹.

Na funkcjonujące od połowy lat dwudziestych porozumienia kartelowe niewątpliwie wpływ wywierał rząd. Pozytywny stosunek władz państwowych do karteli uwidocznił się po zamachu majowym, kiedy to próbowały one pozyskać do swoich celów sfery gospodarcze. Przedstawiciele wielkiego przemysłu stali się wówczas jedną z bardziej wpływowych grup nacisku. Na początku lat trzydziestych rząd zdecydował się na przeprowadzenie szeregu posunięć z zakresu interwencjonizmu gospodarczego, a zmierzających do przymusowej kartelizacji w kilku gałęziach przemysłu. Interwencjonizm państwa przejawiał się w stosowaniu odpowiedniej polityki celnej, kredytowej, taryfowej i in. Ponadto rząd wpływał bezpośrednio na sprawy organizacyjne niektórych karteli. Ingerencja ta uwidaczniała się przez wydawanie specjalnych aktów prawnych, np. ustaw i rozporządzeń, zmieniających organizację i strukturę karteli już istniejących lub powoływanie nowych. Porozumienia powstałe na podstawie takich przepisów oraz organizacje formalnie dobrowolne, ale związane pod wyraźnym naciskiem sfer rządowych, były kartelami przymusowymi. W omawianym okresie przymusowo skartelizowano m. in. przemysł węglowy, naftowy, cukrowniczy, włókienniczy i spirytusowy. Na podstawie przeprowadzonych w niniejszym opracowaniu rozważań stwierdzić można, że rząd dążył do podporządkowania sobie podstawowych działów przemysłu. Wynikało to z przekonania rządu, że kartele zapobiegą dezorganizacji rynku wewnętrznego oraz będą stanowić skuteczne narzędzie polityki ekonomicznej, umożliwiające osiągnięcie równowagi gospodarczej i przyspieszające proces uprzemysłowienia Polski.

⁷⁸ *Uregulowanie stosunków w przemyśle piwowarskim*, „Biuletyn Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie” 1932, nr 1, s. 55; Battaglia, *op. cit.*, s. 134–140; *Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Sosnowcu za 1932 r.*, Sosnowiec 1933, s. 97; K. Badziak, *Kartelizacja w przemyśle metalowym II Rzeczypospolitej. Porozumienia w dziale wytwórczości gwoździ i drutu*, „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne” 1993, z. 1, s. 149–159.

⁷⁹ J. Sławiński, *Projekt dekretu hutniczego*, PG 1933, nr 18, s. 659–662; *Sprawozdanie Centralnego Związku Przemysłu Polskiego z działalności w roku 1933*, załącznik do nr 11 „Przeglądu Gospodarczego” 1934.

Małgorzata Łapa

THE OBLIGATORY CARTELIZATION OF INDUSTRY
IN THE POLISH REPUBLIC II (1925-1933)

One of more important issues, concerning industry of the Polish Republic II, was state policy towards obligatory cartels. After J. Piłsudski's coup d'état sanacja authorities, having an interest to win business spheres' support, exposed its positive attitude towards cartels. Number of cartels grew rapidly since 1925. An economic importance of cartels increased and the main branches of economy were comprised by the cartelization. The Government had an influence on cartels agreements. The state interventionism in economy, tending to the obligatory cartelization, appeared in using proper policy of customs, credits and tariffs towards some branches of industry. The Government had also a direct influence on organizational matters of some cartels. This interference appeared in special legal acts for example, which changed organizational structures of cartels or created new ones.

Between 1925 and 1933 the coal, sugar, textile and alcohol industries were obligatory cartelized among others. The Government tended to subordinate main branches of industry in result of a conviction that cartels should prevent a disorder of domestic market and should be an effective instrument of economic policy, creating an economic balance and a rapid industrialization of Poland.